

DASTANLAŞAN TARIX

Azərbaycan dastanları ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin və tariximizin əvəzsiz abidələridir. Hər sözünü ölçüb-biçib yazan böyük Fuad Köprülünün fikrini yada salaq: “Azəri edebiyatının, Osmanlı edebiyatına nazaran, ən zəngin və güvətli tərəfi halk edebiyatıdır”.

Zəngin Azərbaycan mədəniyyəti özündə Türk, İslam, İran, Qafqaz və Rus-Avropa mədəniyyətlərinin bir sıra ünsürlərini ehtiva etmişdir. Kitab-i Dədəm Qorqud, Koroğlu, Əsli və Kərəm, Aşıq Qərib türk-azərbaycan mühitində yaranmış və klassikləşmiş qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarıdır. Daha qədimlərin məhsulu olan Kitab-i Dədəm Qorqud orta əsrlərdə və yeni dövrdə cərəyan edən tarixi-siyasi-mədəni transformasiyaların nəticəsində unudulmuş, sonradan Avropadakı əlyazmalarının oxunması, nəşri və tədqiqi sayəsində Dədəm Qorqud bu dəfə ozanlarsız, aşıqlarsız - ədəbiyyat və media vasitəsilə yenidən xalqa qayıtmışdır. Koroğlu, Əsli və Kərəm, Aşıq Qərib və digər dastanlarımız isə məhz aşıq yaradıcılığının, aşıqların çalıb oxuduğu el məclislərinin sayəsində hər birimizin ürəyində yer almış, qanımıza hopmuşdur.

Azərbaycan və ümumiyyətlə türk dünyasında İran və ərəb-islam əsilli dastanlar da yayılmışdır. Fərhad və Şirin, Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun kimi Qədim Şərqi, İran və ərəb dünyasının əfsanələri bizim yazılı ədəbiyyatımızda da, folklorumuzda da yer tutdu. Ustad aşıqlarımız haqqında da dastanlarımız var (Qurbani, Abbas, Ələsgər,...).

Dünyanın və cəmiyyətin inkişafı folklor yaradıcılığının bitdiyindən xəbər verir. Yazılı ədəbiyyatın kök saldığı zamanda şifahi xalq yaradıcılığına yer qalmır; çağdaş yazılı ədəbiyyatın öz içində əfsanə və müasir mif yaradan böyük yazıçılar var. Lakin belə düşünməyənlər də var. Xüsusilə “zəngin və güvətli xalq ədəbiyyatı” olan Azərbaycanda. Yeni dövrdə “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Aşıq Ələsgər” kimi dastanlar yaradıldı, bunu aşıqlar və ya kənd yazıçıları etdilər. “Kənd yazıçıları” ifadəsi qəribə görünə bilər, amma kənddə yaşayan, aşıq yaradıcılığını sevən və özü də aşıqvari şeirlər yazan, dastanlar qoşan, kənd ədəbiyyatını, kənd folklorunu alışıdır, onların varlığını ortaya qoyan insanlarımız var. Bu dastanın müəllifi Zahid Ələmpaşalı da belə yaradıcı şəxslərdəndir. Hərçənd ki, şəhərdə yaşayan şairlərdən də aşıq yaradıcılığı ilə nəfəs alan, dastan yazanlar var - Zəlimxan Yaqub bu işdə əvəzsizdir.

Qəhrəmanlıq hekayələrinin əfsanələşməsi, onların aşıqların dilində səslənməsi, saz havalarına girməsi və dastana dönməsi halları 20-ci yüzillikdə də olub. Bunlardan biri də Qaçaq İsxan dastanıdır. Mən uşaq vaxtı və ilk gənclik illərimdə Aşıq Alxan Qarayazlının ifasında İsxan Hacıbayramlı haqqında dastan parçalarına qulaq asmışam. Özünü həmişə İsxanın və Xozeyinin (İsxanın əmisi oğlu Qurban Hacıbayramlının) aşığı kimi təqdim edən ustad Aşıq Alxan “Qaçaq İsxan” adlı bütöv bir dastanı olduğunu iddia edirdi. Ola bilər, belədirsə həmin dastanın əlimizdə olmaması təəssüf doğurur.

Zahid Ələmpaşalı şairdir, şeir kitabları çap olunub.¹ Zəhmətkeş adamdır. Başı bələlər çəkib və bu onun yaradıcılığında zəmanədən şikayət motivlərini gücləndirib. Onun xeyli vaxtdır yazmış olduğu “Qaçaq İsxan” dastanı müəyyən səbəblərə görə çap olunmamışdı.

Qarayazı-Borçalı xalqının tanınmış nəsilərindən olan Hacıbayramlılar, onların var-dövlət və torpaqları haqqında, Qafqazı ələ keçirdikdən sonra onun təbiətini və əhalisini təsvir etməyə girişən rus qaynaqlarında müəyyən məlu-mat-lar mövcuddur. Bu nəslin şəcərəsini izləməyə çalışdım. Köhnə qəbristanlıqdan, yazılı qaynaqlardan və xatirələrdən topladığımız məlumatların təhlili nəticəsində müəyyən nə-ticə əldə etdik. Burada kiçik bir məlumatla kifayətlənəcəyik.

18-ci əsrin axıncı rübündə doğulmuş olan Əhməd Qa-racəoğlu (Qaracalı, Qaracalar) Kürüstü Kosalıdan olan bir xanımla evlənmiş, Dəmirçi-Hasanlıda yer alıb məskən salmışdır. Əhmədin dəqiq adının Əhmədəli ola biləcəyi haq-qında da yoxlaya bilmədiyimiz gümanlar var. Eləcə də onun atasının və ümumiyyətlə nəslinin sofu, sufi olduğu barədə də fikir eşitmişəm. Əhmədin ata adının Alı və ya Bayram olduğunu da deyənlər vardı. Lakin bunlar sübut oluna bilən məlumatlar deyil, keçmişdən uzaqlaşdıqca

¹ *Qarayazı çiçəkləri*: Şeirlər və dastan. Bakı, “Yazıçı”, 1991; *Ellərə yadigar sözüm-söhbətim*. Şeirlər. Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2004.

xatirələrdə nəsilin bir-birinə qarışdırılması, tez-tez rast gəlinən haldır. Əhmədin evləndiyi xanım əvvəlcə Qaracalarda ərə getmiş, üç uşağı (oğlu) olmuş, lakin əri dünyasını dəyişdiyindən atası evinə qayıdımış. Bu zaman o hamilə imiş. Əhməd Qaracaoğlu ilə evlənərkən yeni doğulmuş Alını da özü ilə gətirmişdi.

Əhmədin üç oğlu olub: Qurban, Bayram və Nəbi. Əhmədin bacarıqlı və var-dövlət sahibi bir adam olduğu söylənir. Onun təsərrüfatını idarə edən böyük oğlu xalq arasında Mırtış Qurban adı ilə tanınmış. Tiflisətrafi türk (azəri) dilli kəndləri gəzib dolaşan Rus səyyahlar və tədqiqatçılar həmişə onların evində qonaq qalarmış və Qurbana “xozyain” deyə müraciət edərlərmiş. Beləcə də get-gedə xalq üçün yeni olan və onların anladığına görə güc və hörmət əlaməti olan bu söz ləqəbə çevrilmiş, Qurbana hamı “Xozeyin” deməyə başlamışlar. Bayram bir az fərqli imiş, dünyanı görmək, anlamaq istəyi böyükmüş, həm də gəncliyindən müdrik və haqsevər bir insan kimi tanınmış. Bir neçə dəfə hac ziyarətinə getdiyi üçün Hacı Bayram adı ilə çağırılmışdır. Nəbi cavan yaşında ölmüş, Alı isə sarışın olduğu üçün Sarı Alı ləqəbi ilə tanınmışdır.

Hacı Bayram kişinin və onun işlərinin əsas davamçısı olan oğlu Mustafanın haqqında dəqiq maraqlı xatirələr və bəzi sənəd və araşdırmalarda da öz əksini tapan faktlar mövcuddur. Ümumiyyətlə, bu nəslin xeyirxah, zəngin, bacarıqlı və qabiliyyətli insanları, həmçinin onları izləyən faciələr barədə xalq arasında çox əhvalatlar söylənir.

İsaxan Hacıbayramlı hələ anasının bətnindəyənkən əsasən böyük mal-qoyun ticarəti ilə məşğul olan atası İsə və babası Hacı Bayram kişi dünyasını dəyişdilər. Babası öz əəli ilə öldü (hesablamalarımıza görə 1896-cı ilin dekabrı və ya 1897-nin yanvarında), atasını isə Tiflisdə öldürdülər.

İsaxan ailənin üç qız və üç oğlundan sonra doğulan (1897-ci il yayın sonunda) sonuncu-yeddinci uşağı idi. Mustafanın da yeddi övladı olub - beş oğlan və iki qız. Ailənin və nəslin qayğısı Mustafanın üzərinə düşdü. Mustafanın çox zəngin olduğu məlumdur. Çox böyük sürü, naxır və ilxıları, böyük dəyirmanı, bir neçə yerdə evləri, əmlakı, əkin sahələri, meyvə bağları, geniş ticarəti varmış. Lakin çox xeyirxah bir insan olan Mustafa da bir xəyanət nəticəsində öldürülmüşdür. Hökumət bu cinayətin açılması üçün ciddi səy göstərmiş, Mustafanın oğulları və qardaşı oğullarının iştirakı ilə onun qatili – tanınmış və igid bir adam olan Qazaxlı Cahangir izlənilmiş və Tiflisdə öldürülmüşdür (bu barədə jurnalist və tədqiqatçı İsmayıl Umudlu araşdırmalar aparmış, maraqlı sənədlər üzə çıxarmışdır; əldə etdiyi nəticələr deyəsən hələ çap olunmayıb).

Mustafanın öldürülməsindən sonra Hacıbayramlılar ağsaqqalsız qalsalar da özlərini itirməmişlər. Gənclər yükü və məsuliyyəti öz üzərlərinə götürə bilmiş, lakin birinci dünya savaşı və bir qədər sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi həyatın axarını dəyişmiş, dincliyini pozmuşdu. Bununla belə 1920-ci illərin ortalarına qədər kəndlərdə Sovet hökumətinin xüsusi varlığı o qədər də dərinə hiss olunmurdu. Kənd əhli təqib olunmur, yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi insanların zəhmət çəkib, çalışıb varlanmalarına imkan verirdi. 20-ci illərin ikinci yarısında vəziyyət dəyişməyə başladı. Kəndin şəhərin maraqlarına qurban verilməsi ideyası ortaya çıxdı. Sənayenin sürətli inkişafı naminə kəndin istismarı, dinə qarşı kobud hücumlar, çadraların çıxarılması və ən nəhayət, kəndi səfərbər etmək üçün kollektivləşməyə, kolxoz qurmağa keçid siyasəti vəziyyəti kökündən dəyişdi. Xalq narazılığını biruzə verir, hökumət zor tətbiq edirdi. “Kulak” adlandırılan varlı kənd adamlarının, bir qədər sonra isə ortababların ləğvi siyasəti elan olundu (kimin varlı, kimin ortabab olduğu subyektiv qərarla müəyyən edilirdi). Narazılığın zor işlədərək susdurulması xalqı silahlı müqavimətə sövq etdi. İsaxanın başçılıq etdiyi silahlı müqavimət hərəkatı isə hökumətdə böyük gərginlik və qorxu yaratdı. “İsaxan üsyanını necə yatırmaq?” sualı ətrafında Moskva və Tbilisi arasındakı yazışmalarda Yaqoda, Yevdokimov, Beriya, Redents, Krinitskiy, Kaxiani və digər partiya-hökumət başçıları iştirak edirdilər. Məsələnin belə vüsət alması hökuməti çaşdırmışdı, hər yola əl atılırdı. Barışmaq, gizli agentlər göndərmək, aldatmaq, vəzifə vermək və məhv etmək – bütün üsullar işə düşmüşdü. Təbii ki, burada məsələnin tarixini verə bilmərik, üsyanın igid

iştirakçısı Nağının (Mustafanın kiçik oğlu) Türkiyədə N. Bayramgil soyadı ilə çap etdirdiyi məqalələrdə² və mənim elmi araşdırmalarımda³ bu barədə oxumaq olar.

Sovetlərə qarşı antitəbliğatin lideri – “Xozeyin” adı ilə tanınan Qurban Mustafa oğlu idi (Mustafanın bu oğluna 1892-93-də dünyasını dəyişən əmisinin adı qoyulmuşdu: Xozeyin - Qurban), Nağı və Sovetlərlə barışmayan (daha doğrusu Sovetlərin barışmaq istəmədiyi) bir dəstə insan Türkiyəyə keçdilər.

İsaxan aldadıldı, pusquya düşdü və qəhrəmancasına həlak oldu. Onun ölüsünü belə hökumət ailəsinə vermədi. Doğrudur, onun pusqudan çıxma bildiyi, eləcə də sonrakı taleyi haqqında danışan, hətta şahidlərin olduğunu söyləyənlər də olub. Lakin bu ağlabatan deyil, hadisələrin axarı buna əsas vermir.

İsaxanın son qəhrəmanlığı sözün tam mənasında dillərdə dastan oldu (aşağıda bu sətirlərin müəllifinin yazısından uyğun parçanı gətirirəm):

“İsaxan Vorontovkada işlərini tamamladıqdan sonra cəmi iki silahdaşı Alı Haqqalanlı və Sadıx Sadıxoğlu ilə bərabər Calaloğluna (indiki Stepanavan) yola düşdü. Çalaloğlunda İsaxana qarşı böyük miqdarda milis və əsgərlərdən ibarət pusqu qurulmuşdu. İsaxanın yanına gedib-gələn və bu pusquda rəzil rol oynamış Daneliya soyadlı bir Tiflis sakininin dəfələrlə müxtəlif adamlara, o cümlədən İsaxanın ailəsinə söylədiyi (və digər şahidlərin də əsasən təsdiq etdiyi) əhvalat İsaxanın bizə məlum son saatlarını təsvir edir: “Məni Calaloğlu mərkəzi milis şöbəsinə çağıraraq dedilər ki, Moskvadan gəlmiş yüksək rütbəli bir məmur İsaxanın igidliyi, mərdliyi haqqında çox eşidib və onunla şəxsən tanış olmaq istəyir. Mən heç nədən şübhələnmədim və bu söhbəti İsaxana çatdırdım (özünü təmizə çıxararkən Daneliyanın səmimiyyəti böyük şübhə doğurur - H.İ.). Təyin olunan vaxtda Moskvadan gələn adam, iki vəzifəli milis işçisi və mən kabinetdə İsaxanı gözləyirdik. Artıq mən bilirdim ki, İsaxana tələ qurulub, onu tutub güllələmək istəyirlər. Calaloğlu milis işçiləri və əsgərlərlə dolmuşdu, milis şöbəsinin ətrafında və içində silahlı adamlar pusquda dayanmışdılar. Lakin mən heç nə edə bilməzdim, ürəyimdə deyirdim ki, bir iş çıxsın və İsaxan buraya gəlməyəydi nə yaxşı olardı. Ancaq o, həm verdiyi sözə möhkəm, həm də sözə tez inanan idi. Ayaq səsləri eşidildi və İsaxan daxil oldu. O, cavan olsa da dünyagörmüş adam idi və arxasınca qapılar bağlandıqca şübhəsiz ki, məsələni başa düşmüşdü, ancaq geriye yol yox idi. Çox qətiyyətli görünürdü, gülümsədi və “hə, sən burdasanmı, çox yaxşı oldu” deyib yarı istehza ilə və yarı sevinmiş kimi mənə baxdı (zəhmli adamdı, amma həmişə xəfifcə gülümsəyərdi). İsaxana oturmaq təklif etdilər, o sağ ayağını sol ayağının üstünə aşıraraq və kəmərdən asılmış mauzerini dizinin üstünə tərəf sürüşdürərək oturdu. Moskvadan gələn adam İsaxana müraciət etdi: “Sənin igidliyin haqqında çox eşitmişəm, biz sənə Ermənistanda yaxşı vəzifə təklif etmək istəyirik, sən öz silahını təhvil ver, sənə yenisini təqdim edəcəyik”. İsaxan yenə gülümsədi və “Nə olar, qoy olsun, mauzerimi verərəm, mauzeri asdığıam kəməri də verərdim, amma kəmər mənə yadigardır, onu götürəcəm” deyərək kəməri açmağa başladı. Məncə heç kim deyilən sözlərə dərinə fikir vermirdi, İsaxanın aldandığını güman edərək sevincək bir-birinin üzünə baxıb rahat nəfəs aldılar. İsaxan kəməri açıb birdən mauzerini əlinə aldı, “alın, köpək uşağı” deyərək gözümüzü qırpmaya macal tapmamış üç atəş açdı. İki milis rəisi yerindəcə öldülər, Moskvadan gələn adam (bilmirəm o, doğrudanmı Moskvadan gəlmişdi, amma rus idi) ağır yaralandı və bir neçə saatdan sonra o da öldü. Can şirindir, mən qorxumdan stolun altına girdim. İsaxan məni dartıb çıxartdı, mən yalvardım ki, “məni balalarının başına çevir, bilməmişəm”. O, acı-acı gülümsədi: “Qorxma, səni öldürməyəcəm, səni özümdən yadigar saxlayacağam” dedi. “Yadımdamı, demişdin ki, İsaxan, sənə xain çıxsam, allah iki qolumu qurutsun” deyib qollarıma güllələr sıxdı. Görürsünüz ki, o zamandan qollarım yoxdur. Sonra özünü pəncərəyə vurdu, şüşə parçalanıb dağıldı. O, bir an dönüb mənə baxdı, gözünün altı çapılmışdı, əli ilə axan qanı silib bayıra atıldı. Sonrasından xəbərim yoxdur, deyirlər ki, onu vurdular”.

² N. Bayramgil. **Kızıl istilanın doğurduğu Azərbaycan isyanlarından hatıralar**. TÜRK İZİ, 1954/55; N. Bayramgil. **Q.P.U. zindanlarındakı gecelerin kanlı manzaraları**. TÜRK İZİ, 1954/55. N.Bayramgil. Komunistlərin kolhoz təşkilatı və köylü. TÜRK İZİ, 1956.

³ Hamlet İsaxanlı. **“Qafqazda sovet terroruna qarşı 1928-30-cu illər silahlı müqavimət hərəkatı haqqında”** // Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30-cu illər): Elmi konfrans. Bakı, 6-7 noyabr, 1998-ci il. Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 1998. səh. 55-58; **“Mərkəzi Zaqaqaziyanın sovetləşmə və kollektivləşdirilməsi dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsi və İsaxan üsyanı”** // Azərbaycanda ictimai-siyasi fikir XX əsr, konfransın əsərləri, Bakı, 12 may, 1996. Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 1996. səh.1-16. Həmçinin // Gürcüstan qəzeti. № 34-42. Tbilisi, 1996-cı il Həmçinin // Xalq qəzeti. № 148-150. Bakı, 1996-cı il Həmçinin // Zəngəzur qəzeti. № 10-12. Bakı, 2000-ci il

Mən İsxanın nəvəsiyəm. Uşaqlıqdan hər yerdə İsxanla bağlı çox söhbətlərin şahidi olmuşam. Onu gözü ilə görən ağsaqqallar, ağbirçəklər, aşıqlar, hökumət adamları, ailə və nəsil, sadə insanlar, ermənilər, gürcülər və onu heç vaxt görməmiş insanlar içlərində bir İsxan əfsanəsi yaşadır, yeri düşən ilk anda bu barədə ehtirasla danışdılar.

Mən böyüyəndə, tənqidi düşüncə sahibinə çevriləndə danışılanların bir hissəsinin şişirdildiyini zənn edir, bunu xalqın öz qəhrəmanını daha böyük görməsi ilə izah edirdim. Sadəcə düşünürdüm ki, bu cür hadisələr yalnız nağıllarda, əfsanə və dastanlarda, kitablarda ola bilər. Nəhayət, Tiflisdə arxivlərdə işləmək, axtarış aparmaq qərarına gəldim. İlk dəfə uyğun sənədləri tapanda nə cür hisslər keçirdiyimi sözlərlə ifadə etməkdə acizəm. Üsyanın xalq arasında deyildiyindən daha böyük olduğunu, İsxan və onun yoldaşlarının göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıqların söylənilənlərdən daha artıq olduğunu gördüm. İsxan haqqında saatlarla məhəbbətlə söz açanları daha yaxşı anladım.

“Dünyagörmüş nənə-babalardan çox şey götürən, bu dastanı yaradan Zahid Ələmpaşalı” sağ olsun! Əfsanələrin içində gizlənən tarixi açmaq da, tarixdə olmuş və dillərə düşən əhvalatları dastanlaşdırmaq da ürəkli və qabiliyyətli insanların işidir.

Zahid Ələmpaşalı öz işini görür.

Hamlet İsxanlı
Bakı, dekabr, 2009.